

■ УДК 398.54

Н. А. Понікаровська, аспірант, Харківська державна академія культури, м. Харків

ПОДРУЖНЯ І СІМЕЙНА ТУГА ЯК МОТИВ ПОСМЕРТНОГО ХОДІННЯ В ЗАЛОЖНИХ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ)

Розглядаються народні уявлення про заложних як складова системи вірувань у посмертне буття людини, які зберігаються та відтворюються в поховальній і поминальній обрядовості. Аналіз проводився на матеріалі українського оказіонально-обрядового фольклору й народних оповідань, де, окрім зазначення туги як мотиву, наявні негативна її оцінка, перелік оберегів, пересторога про наслідки тощо. Виокремлено два загальні аспекти проблеми: 1) родина не приймає нового статусу померлого; 2) сам померлий не приймає свого нового статусу.

Ключові слова: заложні, мотив, посмертне ходіння, посмертне буття, фольклор.

Н. А. Поникаровская, аспирант, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

СУПРУЖЕСКАЯ И СЕМЕЙНАЯ ТОСКА КАК МОТИВ ПОСМЕРТНОГО ХОЖДЕНИЯ У ЗАЛОЖНЫХ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА)

Рассматриваются народные представления о заложных как составляющая системы верований в посмертное бытие человека, сохраняющиеся и воспроизводящиеся в погребальной и поминальной обрядности. Анализ проводился на материале окказионально-обрядного фольклора и народных пересказов, где, кроме обозначения тоски как мотива, присутствуют негативная ее оценка, перечень оберегов, предостережение о последствиях. Выделено два основных аспекта проблемы: 1) семья не принимает новый статус умершего; 2) сам умерший не принимает свой новый статус.

Ключевые слова: заложные, мотив, посмертное хождение, посмертное бытие, фольклор.

N. A. Ponikarovska, postgraduate student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

MARITAL AND FAMILY SORROW AS A MOTIVE OF AFTER-DEATH WALKING OF THE ZALOZHNY (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN FOLKLORE)

The article deals with the folk ideas of «the zalozhny» as a component of the system of beliefs in after-death being of a person, which are saved and recreated in funeral and commemorating rituals. The

analysis has been made on the material of Ukrainian occasional-ritual folklore and folk stories, where, along with indicating sorrow as a motive, there is also a negative estimation of it, a list of protective charms, warning of the consequences, etc. Two main aspects of the problem have been underlined: 1) the family does not accept the new status of the dead; 2) the dead themselves do not accept their new status.

Key words: zalozhny, motive, after-death walking, after-death existence, folklore.

Постановка проблеми. Народні уявлення про посмертне ходіння є частиною системи поглядів про посмертне буття; вони доповнюють систему уявлень про заложних та інших духів народної демонології і являють невід'ємну складову обрядової системи поховального та поминального циклів. Обрядові дії поминального циклу репрезентують світоглядні засади, в яких посмертне ходіння, яке не обмежується традиційними нормами, сприймається як порушення усталеної логіки буття людини. Усвідомлення й аналіз мотивів посмертного ходіння в контексті дослідження української культури, зокрема танатичних уявлень, зумовлені завданнями вивчення різноманітних презентацій картини світу.

Останні дослідження та публікації. Мотиви посмертного ходіння розглядала С. М. Толста [9]; походження демонів через демонологізацію померлих [3], тему духів-коханців вивчала Л. Н. Виноградова [2]; Н. Н. Велецькій [1] належать студії щодо уявлень про смерть і вічність у слов'ян; фундаментальне дослідження заложних як окремої категорії покійників здійснив Д. К. Зеленін [5]. Незважаючи на певний інтерес до означеної теми, брак різностороннього вивчення заложних на матеріалі українського фольклору та значимість впливу народних уявлень про цю категорію покійників на формування картини світу актуалізують цю проблематику.

Мета статті — розглянути подружню та сімейну тугу як можливий мотив посмертного ходіння заложних; проаналізувати відображення уявлень про подружню й сімейну тугу як мотиву посмертного ходіння в народній свідомості на матеріалі українського okazionalno-obryadovogo фольклору і народних оповідань.

Згідно зі світоглядними народними уявленнями, фізична смерть людини не сприймалася як закінчення її буття: людина, помираючи, воз'єднується зі своїми предками, великим родом; її шанують, перед нею, як і перед іншими предками, благоговіють, із повагою та любов'ю поминають. Певна річ, що смерть близької людини сприймається тяжкою втратою, але тужити довше, ніж належить,

народна традиція забороняє. У випадку надмірної туги за померлим, народна і церковна думка збігаються — у першому посланні до Солунян апостол Павло говорить: «Я не хочу залишити вас, брати, в незнанні про покійних, щоб ви не сумували, як інші, що не мають надії. Бо, якщо ми віруємо, що Ісус помер і воскрес, так і покійних через Ісуса приведе Бог із Ним» [До Солунян, 4:13 — 14].

Померлих поминали не тільки на сороковини або річниці, а й у визначені календарно свята: на зимові святки, у Великий четвер, Троїцьку суботу; крім того, окрема родина або селище могли довільно призначити власний день поминання. У поховальному голосінні чітко зазначено час, у який, за народною думкою, померлі приходять у гості. Наприклад, у голосінні доньки за матір'ю: «Мамко моя, голубко моя! Коли ж Вас си надіяти? Чи на Різдво з Колядами? Чи на Великдень з писанками? Чи на Николая із скрипниками?» [6, с. 266]. Цікаво, що поминальні дні часто різнилися за гендерними ознаками — для «бабів» це була п'ятниця, для «дідів» — субота, для дітей — четвер. Тобто людина мала змогу доволі часто і словом, і за допомогою обрядових дій поминати своїх предків і таким чином з ними спілкуватися. Багата поминальна традиція самою своєю наявністю заперечує неприродність факту появи мертвих у просторі людей, адже, згідно зі давньослов'янськими народними уявленнями, буття людини є неперервним. Більше того, буття чистих предків пов'язане із турботою про нащадків таким самим чином, як життя нащадків із шануванням і благоговінням перед предками та встановленим ними порядком. Померлі батьки у вигляді птахів несуть весну і відродження, перетворюючись на домовиків бережуть хату та родину, з'являються у вигляді попередження або благословення, «приходять» у певні свята, і в народній свідомості це є усталеним, природним порядком для існування людини у всесвіті. У самих текстах народних голосінь закладено мотив повернення померлого, наприклад, голосіння дружини за померлим чоловіком: «На кого ти мене лишаєш? На кого ти лишаєш сиріток? Хто ними буде си піклувати?» [6, с. 270]. У цьому контексті постає запитання, де межа між зумовленою природним станом речей присутністю померлих предків у житті людей та неприродним, деструктивним втручанням? Відповідь — у ставленні до померлого згідно з особливостями й обставинами його смерті й поділі померлих на «чистих» покійників, тобто тих, хто помер, проживши наданий йому вік та виконавши своє життєве призначення, та нечистих, тобто тих, які

померли «не своєю» смертю, не вичерпавши відведеної їм життєвої сили, і не виконавши свого призначення. У праці «Очерки русской мифологии: умершие неестественной смертью и русалки» видатний етнограф і фольклорист Д. Зеленін узагальнює поділ усіх покійників на предків (рос. «родители»; точніший переклад за змістом — предки) та заложних (нечистих покійників, померлих унаслідок нещасного випадку, самогубства; померлих відьом, чаклунів тощо) [5, с. 39–40]. Як зазначає дослідник, заложні «доживають за гробом свій вік», тобто визначений їм під час народження строк життя, що припинився завчасно [5, с. 42]. На Волині побутують вірування, що «Як умре чоловік своєю смертю, то йде або на небо — до раю, або у пекло, до чорта. А хто повіситься або втопиться, той на небо не йде, а ходить собі по землі... Бо його Бог не кличе, то він і ходить, поки не прийде йому час» [5, с. 43]. Заложні не потрапляють до Вирію/Раю, вони «застрягають» у світі живих, перетворюючись на деструктивну силу: О. Седакова називає їх «утіленням самої смерті» [8, с. 40], С. М. Толста — «небезпечними для живих проривами потойбічного світу до земного простору» [9, с. 239]. Поминальна обрядовість стосувалась лише «чистих» предків, а саме спілкування з ними мало чіткі межі та регламентацію.

Аналізуючи мотиви посмертного ходіння, можна зазначити, що в кожній окремої групі заложних вони відрізняються: у самогубців це неприкаяність, прагнення повернутися на місце смерті; у покутників — бажання заслужити прощення; у відьом та всіх, хто протягом життя був пов'язаний з «нечистою силою», — примусовість форми посмертного буття, повна залежність від її волі тощо. Подружня туга, разом з усіма зазначеними, також є мотивом посмертного ходіння. Основні причини в цього такі: нерозірваність відносин померлого з його родиною, відмова прийняття померлим або його родиною нового статусу. Згідно з народними уявленнями, надмірна туга «не дає спокою та тім світі», тобто не дозволяє продовжити належне людині буття, є каталізатором повернення покійного.

В українському фольклорі наявні оповідання про наслідки надмірної подружньої туги за загиблим: наприклад, на Наддніпрянщині переповідають таку легенду: «Пішов чоловік на війну, та не повернувся, вбили. А вона його так сильно любила... Як тільки вечір починається, зразу ж до неї приходять її Прокіп, і вони дуже любляться сильно» [10]. У народі вважають, що замість померлого члена родини може приходити чорт, який «висушить» людину,

і вона помере. Прикладом є народне оповідання Поділля: «За померлими не можна довго плакати, бо ось що буває. Дуже гарно жили чоловік із жінкою, таж от він умер, а жінка щодня за ним голосила. Одного вечора хтось у двері стукає. І хто то? Заходить її чоловік, сідає коло неї, говорить... Пішла вона раз до ворожки, а та їй і каже: То не твій чоловік, то нечистий. А що мені робити? А ось що... Ну, прийшов знов у вечері чоловік. Жінка шие, а він коло неї сидить, говорить. От вона ніби ненароком ножиці взяла і впустила, та й зігнулася їх підняти і подивилася йому на ноги: а замість ніг побачила ратиці, бо то був не чоловік, а чорт!» [10]. У фольклорі Бойківщини наявна історія про наслідки туги за померлою нареченою: «...Заболіла вона й померла. Поховали її. А вона мала хлопця, він дуже за нею банував. І вночі, коло дванадцятої години, виходив до неї на цвинтар, вона в ті години виходила до нього. Прийде, поцілуються, пообнімаються і сидять собі... А додому прийде, їсти не хоче, нічого не робить, нуждується... І ніж вони думали, ніж вони дали раду, він помер» [10]. Прикладом надмірної туги за коханим нареченим слугує така казка: «...Коли через тиждень після сватання Василь умер. Ганна зажурилася, день і ніч плаче, похудала і на себе не схожа стала... От раз у вечері і каже: «Піду я на вулицю!» Вона мерщій пішла, але не на вулицю, а на кладовище. Прийшла до Василевої могили, і почала плакати: «Як би ти, Василю, був тепер зі мною, то я б нічого більш і не бажала!» Коли оглядається, а Василь стоїть біля неї!» [6, с. 554].

Іншим аспектом проблеми стає туга самого померлого за родиною, яка виникає як наслідок того, що сам померлий прив'язаний до життя у світі людей. У народних голосіннях, поряд із закликаннями повернутися, трапляється намагання переконати померлого в тому, що тут він закінчив усі свої справи і не має причин вертатися. Наприклад, поховальне голосіння матері за донькою: «Ти мені вже послужила, ти мені ватерку поклала, ти мені водиці принесла, ти мені хату веселила, ти мені подвір'ячко украсила, ти свого братечка забавляла, ти мені дрівець наносила» [6, с. 263].

Мотивом посмертного ходіння може бути туга матері за дитиною, наприклад, у Закарпатті існує така легенда: «...Ішов вулицею, недалеко від річки, побачив, що річкою йде жінка й наближається до нього. А ніч була місячна. Чоловік дочекався її та поклонився: — Добрий вечір! А жінка мовчить... Він глянув жінці в обличчя та пізнав її! Сильно напудився чоловік, бо та жінка тиждень тому померла і лишила дитину в колисці» [10]. Також мотивом може

слугувати подружжя туга, наприклад, на Покутті розповідають: «Умер один чоловік, та й став упирем. О дванадцятій годині він приходив до своєї жінки», або «...А мертвий Юрко почав по ночах до неї ходити... І довго він до неї ходив та її мордував» [10]. У всіх вищезазначених прикладах також наявний мотив «ходіння до своїх», коли об'єктами взаємодії стають саме члени родини. Подружжя туга може змусити людину вдатися до чарівництва. У баладі «Мертвий коханок» замість загиблого парубка до дівчини з'являється чорт:

«Рочок, другий го чекала, а на третій чаклувала...

Не є я твій жаден милий, лем я, шатан справедливий,

Бо твій милий, чорноока, лежить в гробі од пів року» [6, с. 467].

Туга за коханим, окрім появи мотиву для ходіння в померлих, може трансформуватись у виникнення інтересу до людини в надприродних істот: в українському фольклорі це лісна та перелесник (літавець). Лісна, як окремих міфологічний персонаж, має свої особливості і наявна лише в народних оповіданнях та легендах Гуцульщини, в яких детально описано її зовнішній вигляд: «...у чорнім зібрані, а хустка біла, під бородою зав'язана. І лице в них було біле як стіна. Були високі і тонкі. Трималися за руки і ходили колесом... тай співали не знаю якої» [10]. Згідно з легендами, лісну приваблюють парубки, котрі сумують за своїми коханими: «Робив він у лісі, та так тужив за дівкою, що до нього почала ходити лісна... І так вона ходила, аж поки не взяла його з собою» [10]; «Одному чоловіку померла жінка, і він дуже сумував за нею. І його ся вчепила лісна» [10]. Лісна тісно пов'язана з мотивом любовної туги, хоча в гуцульській легенді наводиться приклад, що лісна може спробувати вкрати парубка і просто так: «Йой, тату! Така була тут дівчина. На ній біла сорочка. Лиш мене ймила за руку, і пам'яті в мене вже не було. Я пішов з нею. Такими, каже, скалами, корчами мене водила, таким камінччям...» [10].

Перелесник — злий дух, що являється молодим людям у вигляді померлої нареченої або нареченого. Людина, до котрої він ходить, починає сохнути і швидко вмирає [4, с. 136]. Також перелесником часто вважають дух померлого, за яким надмірно тужать. За однією із легенд, перелесник прилітає у вигляді змія, а на землі здатен перетворитися на хлопця або дівчину високого зросту з руським волоссям. Згідно з легендою, змія можна обдурити: «Раз прилетів змія до молодичі, поклав крила коло хати, а сам перекинувся

в чоловіка і пішов до хати. Парубок підстеріг, схопив крила і зміїв мусив їх викупляти» [4, с. 135].

Імовірним наслідком такого спілкування ставало народження дитини, яка або була мертвою, або вмирала, або відразу зникала. Закарпатська легенда свідчить: «Померлий чоловік став ходити до своєї жінки, що за ним тужила. І вона народила хлопчика, який виглядав як мрець, був холодним та тільки кліпав очима. Прийшлося звати священика і його святити, після чого дитина одразу померла» [7, с. 255].

Усвідомлюючи, що ходіння мертвих порушує усталену логіку буття людини, народна думка пропонує спосіб, як, наприклад, жінці, позбутися таких візитів: вважається, що їй потрібно зробити вигляд, що вона знов іде заміж і припиняє бути для покійного його родиною — у такому разі і мотив для ходіння в нього зникне: «Я ще не бачив, аби віддавалася така стара у вінку молоді», а вона йому каже: «Я ще не бачила, аби умерлий ходив до живої» [10]. Заложного можна було позбутися так само, але запросити «в чоловіки» брата. Не менш дієвий спосіб — використання оберегів: особливі трави зашивали в одяг, уплігалися у волосся; хата і сама жінка густо посипалась маком, який часто фігурує як метод позбутися заложного; запрошували ночувати сусідів та родичів, уважалося, що краще за все жінці запрошувати рідного брата; одягали вивернутий одяг.

Висновки. Дослідження українського фольклору надають можливості стверджувати, що віра в продовження життя після фізичної смерті притаманна для народної української думки. У легендах та народних переказах за різних обставин, з різними намірами, в різних формах мертві приходять до живих — для опіки, щоб нашкодити, попередити тощо. Посмертне ходіння має свої мотиви, наприклад, у випадку з відьмами, злодіями, самогубцями це буде бажання завдати шкоди живим; у випадку з покутниками, невинно вбитими, заложними дітьми — прагнення справедливості, намагання покинути Цей світ. Мотивом посмертного ходіння також є подружня і сімейна туга, що базується на бажанні опікувати, любити, захищати, бути поруч із родиною. Уявлення про випадки посмертного ходіння саме за цим мотивом відображено і збережено в усній народній творчості, і легенди й народні оповідання трапляються по всій території України.

Народні уявлення про посмертне ходіння й обрядова діяльність, що є об'єктивацією цих уявлень — це складові системи вірувань

у посмертне буття людини, пов'язане з культом чистих предків. Сам факт спілкування із чистими померлими предками для народної думки не є неприродним: предків запрошують, готують їжу, топлять лазню, особливим чином випроводжають, тобто за допомогою ритуалу узаконюють і регламентують акт спілкування. Ця система вірувань засвідчує усталений у народній думці порядок співіснування та співвідношення двох світів. Заложні є протилежною за змістом категорією покійників — вони не мають гідного поминання, як явище належать до деструктивних, демонічних сил. Не зволікаючи на це, втрата рідної людини може змусити порушити табу на надмірну тугу за померлим, що неприпустимо і за народними, і за церковними канонами. З одного боку, надмірна туга «не дає на тім світі спокою», а з іншого — стає констатацією втрати надії, її смертного гріха зневіри.

Згідно з народними уявленнями, надмірна подружня та сімейна туга можуть стати мотивом посмертного ходіння мертвих до живих. У фольклорних джерелах, окрім зазначення туги як причини появи мотиву, наявні негативна оцінка цього факту, способи позбутися таких візитів, перелік оберегів, пересторога про наслідки такого спілкування. У цьому випадку мотив, як і в «чистих» предків, базується на бажанні піклуватися про дитину, бути поруч із дружиною. Але заложні за своєю природою належать до демонологічних істот, їх вплив на людей є суто негативним, бажання піклуватися та бути поряд спотворено, а сама присутність поряд із людиною характеризується деструктивним впливом. У випадку з тугою за дружиною факт подружнього життя із заложним сприймається як порушення усталених норм та цінностей, суперечить логіці світобудови.

Перспективою подальших досліджень є ретельне вивчення мотивів посмертного ходіння в інших груп заложних покійників; аналіз відображення уявлень про мотиви посмертного ходіння на матеріалі українського фольклору.

Список використаних джерел

1. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. — М. : «Наука», 1978. — 160 с.
2. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — М. : «ИНДРИК», 2000. — 432 с.
3. Виноградова Л. Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших / Л. Н. Виноградова

- // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : «ИНДРИК», 2000. — С. 25–52
4. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. — 263 с.
 5. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д. К. Зеленин. — М. : «ИНДРИК», 1995. — 432 с.
 6. Колесса Ф. М. Українська усна словесність / Ф. М. Колеса. — Львів : Друкарня наук товариства ім. Шевченка, 1938. — 643 с.
 7. Левкиевская Е. Е. Материалы по карпатской мифологии / Е. Е. Левкиевская // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. — М. : «ИНДРИК», 1994. — С. 251–261
 8. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова. — М. : «ИНДРИК», 2004. — 339 с.
 9. Толстая С. М. Мотив посмертного хождения в верованиях и ритуале / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. — М. : «ИНДРИК», 2006. — С. 236–268.
 10. Українські народні казки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://proridne.org/>. — Назва з екрана.

References

1. Veletskaja N. N. Yazycheskaia simbolika slavianskikh arkhaiskikh ritualov / N. N. Veletskaja. — М. : «Nauka», 1978. — 160 s.
2. Vinogradova L. N. Narodnaia demonologiiia i mifo-ritualnaia tradiciia slavian / L. N. Vinogradova. — М. : «INDRIK», 2000. — 432 s.
3. Vinogradova L. N. Narodnie predstavleniia o proiskhozhdenii nechistoi sily : demonologizatsiia umershykh / L. N. Vinogradova // Slavianskii i balkanskii folklor. Narodnaia demonologiiia. — М. : «INDRIK», 2000. — S. 25–52.
4. Gnatiuk V. Narys ukrainskoi mifologii / V. Gnatiuk. — Lviv : In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 2000. — 263 s.
5. Zelenin D. K. Izbrannyye trudy. Ocherki russkoi myfologii. Umershie ne svoei smertiu i rusalki / D. K. Zelenin. — М. : «INDRIK», 1995. — 432 s.
6. Kolessa F. M. Ukrainska usna slovesnist / F. M. Kolessa. — Lviv : Drukarnia nauk tovarystva im. Shevchenka, 1938. — 643 s.
7. Levkievskaja E. E. Materialy po karpatskoi mifologii / E. E. Levkievskaja // Slavianskyi i balkanskyi folklor. Verovaniia. Tekst. Ritual. — М. : «INDRIK», 1994. — S. 251–261.
8. Sedakova O. A. Poetika obriada. Pogrebalnaia obriadnost vostochnykh i yuzhnykh slavian / O. A. Sedakova. — М. : «INDRIK», 2004. — 339 s.
9. Tolstaia S. M. Motiv posmertnogo khozhdeniia v verovaniiah i rituale / M. S. Tolstaia // Slavianskii i balkanskii folklor. Semantika i pragmatika teksta. — М. : «INDRIK». — 2006. — S. 236–268.

10. Ukrainski narodni kazky [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://proridne.org/>. — Ukrayinski narodni kazky. — Nazva z ekrana.

■ UDC 398.54

Ponikarovska N. A., postgraduate student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv
natapinta@gmail.com

MARITAL AND FAMILY SORROW AS A MOTIVE OF AFTER-DEATH WALKING OF THE ZALozhNY (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN FOLKLORE)

The aim of this paper is to research family and marital sorrow as a possible motive of after-death walking in folk mind using the material of the Ukrainian occasional-ritual folklore and folk stories.

Research methodology. The activity-based approach was used, which allowed to perceive a person as a subject of cultural and historic process, and folklore as a process of a person's self-creation; the mechanisms of saving and recreation of culture have also been considered.

Results. Research of Ukrainian occasional-ritual folklore and folk stories allows indicating that people's ideas of after-death walking and ritual activity, which are objectification of these ideas, are the components of the system of beliefs in after-death being of a person connected with the cult of clean ancestors. The very fact of communication with the clean dead ancestors is unnatural in folk mind. «The zalozhny» is a category of the dead, opposite in meaning — they do not have decent commemoration, and, as a phenomenon, they belong to destructive forces. According to folk mind, an excessive family and marital sorrow can be a motive for after-death walking of the dead to the living. In folklore sources, along with explaining sorrow as a reason for motive, there is also a negative estimation of this fact, the ways to avoid such visits, the list of protective charms, warning of the consequences of such communication.

Novelty. An attempt has been made to consider an excessive family and marital sorrow as a motive of after-death walking of «the zalozhny».

The practical significance. The materials of this paper can be used when making curricula and carrying out scientific research in cultural studies, folklore studies, and ethnography.

Key words: zalozhny, motive, after-death walking, after-death existence, folklore.

Надійшла до редколегії 05.03.2015 р.